

patronagenetwerken van Willem Frederik en laat zien waarom de stadhouder in Groningen zo weinig succes wist te boeken.

Over de Groninger elites is zeker nog niet het laatste woord gezegd. Het gedegen speurwerk van Hidde Feenstra levert echter een goede basis voor verder onderzoek.

Arjan Nobel, Universiteit Leiden (a.nobel@hum.leidenuniv.nl)

Bracke, N., *Een monument voor het land. Overheidsstatistiek in België 1795-1870* (Historische economie en ecologie; Gent: Academia Press, 2008, 467 blz., €40,-, ISBN 978 90 382 1166 4).

Een monument voor het land is een imponerende bewerking van een proefschrift dat de auteur in 2004 verdedigde. In meer dan 450 pagina's wordt de overheidsstatistiek in België tussen 1795 en 1870 uit de doeken gedaan. Het hart van het boek is een behandeling van de *Commission centrale de Statistique*, die in 1841 werd opgericht. Deze commissie, onder voorzitter van het boegbeeld van de Belgische statistiek, Adolphe Quetelet, moest alle statistische activiteit van de centrale overheid coördineren. Een dergelijke organisatie van de overheidsstatistiek werd op de internationale statistische conferenties aan andere landen ten voorbeeld gesteld. Bij de oprichting van de Nederlandse *Centrale Commissie voor de Statistiek* in 1891 en het *Centraal Bureau voor de Statistiek* in 1899, die nog steeds bestaan, speelde dit Belgische voorbeeld een rol.

Het gaat in het boek niet in de eerste plaats om de invloed van de Belgische statistiek op het buitenland en vice versa, maar om de ontwikkeling van de overheidsstatistiek in de Belgische context. De auteur kondigt aan de drie negentiende-eeuwse staatsvormingsprocessen als achtergrond te nemen: de industrialisatie, het ontstaan van de burgerlijke liberale samenleving en de sociale kwestie. Wanneer ze die verschijnselen expliciet in haar beschouwingen had betrokken, zou ze de vervlechting van statistiek en modernisering van de samenleving hebben kunnen laten zien. Echter in het boek nemen deze ontwikkelingen een bescheiden plaats in. De auteur heeft ervoor gekozen om een interne geschiedenis van de overheidsstatistiek te schrijven en aandacht te besteden aan de productie van statistieken. Het gebruik ervan zal ze buiten beschouwing laten. Dat is jammer, maar alleszins begrijpelijk. De auteur stelt terecht dat een systematisch onderzoek naar het gebruik van statistiek een andere onderzoeksstrategie vergt. De haken en ogen die daaraan zitten zijn legio. Wat is gebruik? Hoe onderzoek je het effect en het succes van statistieken? Bovendien zal een bevredigende studie bijzonder arbeidsintensief zijn en kennis vergen van de gebieden waarin die statistieken functioneren. Om iets dergelijks aan te vatten, moet van uiteenlopende expertises gebruik worden gemaakt en ligt het voor de hand om meerdere auteurs in te schakelen. In de tweedelige publikatie *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands 1850-1940*, waarin het gebruik van statistiek centraal staat, werden

dan ook bijdragen geleverd door een keur van historici.¹

Een monument voor het land is in twee delen verdeeld. De eerste periode bespreekt de periode tot 1830; de tweede de periode daarna tot 1870. Een behandeling van Quetelet fungeert als scharnierpunt tussen beide delen. In de periode van het eerste deel was België geen zelfstandige natie. Voor de periode van 1795 tot 1813 bespreekt de auteur de statistische inspanningen van de centrale Franse overheid. Bij de bespreking van de periode van 1813 tot 1830 beperkt ze zich enigszins tot het zuidelijke deel van het Koninkrijk der Nederlanden. Voor de periode na 1830 komen, behalve het functioneren van de centrale commissie, enkele statistische projecten van de overheid aan de orde: de samenstelling van een algemene encyclopedische statistiek, de bevolkingsstatistiek, volkstellingen, een industrietelling en een landbouwtelling.

Om de verschillende vormen van overheidsstatistiek in verschillende periodes te karakteriseren en te analyseren maakt de auteur onderscheid tussen encyclopedische en thematische statistiek, en tussen organisatorische concentratie en deconcentratie. *Thematische* statistieken werden vaak ad-hoc ingezet om de overheid informatie te verschaffen om specifiek beleid te voeren. De *encyclopedische* statistiek diende een veel algemener doel: kennis voor toekomstige bestuurders en staatshoofden; en verder de voeding van de nationale gevoelens. De organisatorische context die bij een encyclopedische statistiek paste was *concentratie* in het overheidsapparaat; een thematische statistiek kon ook *gedeconcentreerd*, binnen een ministerie dat het betreffende thema tot zijn werkterrein rekende, tot stand worden gebracht.

Het voorbeeldige organisatorische 'format' van de *Commission centrale de Statistique* was concentratie; de statistische inspanningen van een nationale overheid werden centraal door een commissie aangestuurd. De statistische inspanningen konden dan zowel op een centraal statistisch bureau als decentraal op departementen plaatsvinden. De samenstelling van zo'n centrale commissie speelde voor het succes een essentiële rol: de Belgische commissie had onder haar leden zowel hoge ambtenaren van belangrijke ministeries als vooraanstaande wetenschappers.

Het succes van de commissie was van eindige duur. Het bleek voor een centrale commissie erg moeilijk greep te krijgen op allerlei statistische activiteiten op ministeries, waardoor het doel van een betrouwbare encyclopedische statistiek niet werd gerealiseerd. Uiteindelijk zorgden meer-en-minder persoonlijk-getinte tegenstellingen er, samen met het overlijden van Quetelet in 1874, voor dat de commissie lange tijd nauwelijks functioneerde.

Dit boek van Nele Bracke is een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving van de statistiek, hoewel het door de Nederlandse taal maar een beperkte groep geïnteresseerden kan bereiken. Omdat de ontwikkelingen in de praktijk van de statistiek altijd parallel lopen en verknoot zijn met bredere maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen, is het tevens een bijdrage aan de geschiedschrijving van België en uit dien hoofde van belang voor een brede groep historici.

¹ Jacques van Maarseveen, Paul Klep, Ida Stamhuis (eds.), *The Statistical Mind in Modern Society. The Netherlands 1850-1940* (Amsterdam 2008).

Het boek is dik. Sommige onderwerpen hadden korter kunnen worden behandeld. Het deel over de statistische inspanningen van de Franse en de Nederlandse periode had korter gekund door een duidelijker beperking tot België. Verder zijn de uiteenzettingen over de verschillende statistieken soms nogal uitvoerig. Een specifiekere vraagstelling had een dunner en leesbaarder boek kunnen opleveren. Aan de andere kant worden door de uitvoerigheid de complicaties van nationale tellingen zichtbaar, zowel op organisatorisch als inhoudelijk gebied. De auteur maakt de 'informatieprocessen' door het overheidsapparaat heen zichtbaar, en bespreekt de problemen rond het standaardiseren van informatie.

Er wordt in dit boek verslag gedaan van onderzoek naar een onderwerp waarover heel weinig bekend was, en dat steeds meer in de belangstelling komt te staan. Allerlei meer gericht onderzoek, bijvoorbeeld door de auteur zelf, kan op de resultaten van deze publicatie verder bouwen.

Dan nog een opmerking over het materiaal waarvan het boek is gemaakt. De kwaliteit laat te wensen over. Al bladerend in het boek om deze recensie te schrijven, dreigden er reeds bladzijden los te geraken. Bovendien is het omslag te kwetsbaar en de papierkwaliteit beneden de maat.

Ida Stamhuis, Vrije Universiteit Amsterdam (ih.stamhuis@few.vu.nl)

Randeraad, N., *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2006, 288 blz., €17,90, ISBN 978 90 284 2169 1).

Deze intrigerende titel betreft niet een wispelturig Europa, maar de opkomende ambitie Europa te kwantificeren. Randeraad presenteert een interessante en informatieve geschiedenis van de negen internationale Statistische Congressen, namelijk die van Brussel, Parijs, Wenen, Londen, Berlijn, Florence, Den Haag, Sint-Petersburg en Budapest (1853-1876), telkens met hun nationale achtergronden. Spraakmakende statistici, met als boegbeeld Adolphe Quetelet, wilden een Europese statistiek ontwikkelen om overheden en wetenschappers van dienst te zijn, om problemen te doorgronden, en om zo bij te dragen aan het geluk van de mensheid. Over deze ambitie gaat dit boek.

'Statistiek' dekte drie professionele werelden. Allereerst hoge ambtenaren die nationale beschrijvende statistiek beoefenden in dienst van een overheid, met als belangrijk doel het handelen van de overheid voor het parlement transparant te maken. Dan waren er theoretici van de statistiek, die zich bezighielden met waarschijnlijkheidsleer en statistische concepten, zoals gemiddelde, spreiding en samenhang. Tenslotte waren er wetenschappers die het een uitdaging vonden om met behulp van de statistiek regelmatigheden, verschillen en ontwikkelingen vast te stellen en te verklaren. Sommige duizendpoten, zoals Adolphe Quetelet, behoorden tot deze drie werelden tegelijk.

Hoe interpreteert Randeraad deze serie van negen internationale Statistische Congressen in Europa? In de epiloog laat hij de lezer met gemengde gevoelens achter. Hij eindigt zijn boek met de kwalificatie van een ‘tragische geschiedenis’ van de internationale statistiek en noemt hij de Congressen een ‘échec’.

Waarom tragisch? Om twee redenen. In de eerste plaats institutioneel onvermogen. In de loop van de jaren bleek dat een van de doelstellingen van de Congressen, namelijk om te komen tot Europese, vergelijkbare statistische publicaties, niet goed slaagde. Dat was volgens de auteur vooral de schuld van de nationale staten die ieder op hun eigen manier aan het moderniseren waren. Tegen deze divergerende dynamiek was geen kruid gewassen, waardoor het Europese project wel moest falen, zo meent hij. Randeraad neemt dit weer wat terug als hij opmerkt dat door een transfer van ideeën de Europese statistiek en zijn toepassingen door ‘een convergerende fase’ ging die vervolgens na 1876 in andere Europese en wereldwijde samenwerkingsvormen overging. Dus met deze tragiek valt het wel mee.

Het tweede onbereikte doel lag volgens Randeraad in de ambitie van statistici als Quetelet om statistische waarnemingen een *centrale* en unificerende plaats te geven in het verdeelde wetenschappelijke en politieke denken. De statistici schildert hij af als mensen die op een irrationele wijze vermeerdering van statistische kennis van de wereld om hen heen nastreefden: ‘zij geloofden in een perfecte wereld daarachter’ (9), een wereld die naar statistische wetten zou luisteren. Dat bleek niet te kunnen worden waargemaakt. ‘De statistiek is een hulpwetenschap geworden, onmisbaar misschien, maar dienend en niet leidend’, zo concludeert de schrijver (254).

Hoewel hij spreekt van een droom en illusie ziet Randeraad toch ook wel ‘onbedoelde’ positieve effecten. De Congressen en de betrokken statistici droegen fundamenteel bij aan een steeds grotere rol voor de statistiek als beschrijvingswijze van maatschappelijke problemen in Europa. Vergelijkende tabellen in de tijd en de ruimte hielpen en bepaalden zelfs het publiek en parlementair debat. Ook kwamen er nieuwe sociale en economische meetconcepten. De Congressen wisten staten ertoe te brengen informatieprocessen aan te passen en statistische instituties op te zetten.

Ik kan zijn conclusie slechts deels volgen. De Congressen waren mijns inziens een weliswaar tijdelijke maar ook zeer stimulerende representatie van een veel breder fenomeen. Nog nooit in de geschiedenis – zo laat ook Randeraad zien – waren zoveel mensen bezig statistiek zowel als een nieuwe praktijk en als een wetenschappelijke denkstijl te beoefenen. Dat gebeurde in de politiek, in het bedrijfsleven en in de wetenschap. De Congressen hebben deze beweging versterkt en verbeterd, al was het maar door uitwisseling en debat. Randeraads conclusie wordt wellicht wat te veel gedomineerd door zijn politiek-institutionele analyse van de Congressen. De overheden waren traag. Institutionele samenwerking bleef daardoor beperkt en er moest omgezien worden naar een betere, meer professionele organisatievormen. Door deze benadering valt zijn oordeel (te) negatief uit.

Een ander bezwaar tegen de teneur van de conclusie is dat Randeraad het bestaande vooruitgangsideaal van de statistici (dat achteraf ‘evident’ onhaalbaar was) wel erg sterk aanzet. Alsof de toenmalige congresdeelnemers geen begrip